

Чаша дрібнофігурного стилю з Березані

Колекція аттичної чорнофігурної кераміки з Березанського поселення є найбільш багатою і різноманітною у Північному Причорномор'ї. Чимало фрагментів цього вазопису вже досліджено¹. Але є ще багато невивчених, особливо це стосується колекції кераміки з розкопок В. В. Лапіна². Серед останньої нашу увагу привернули три фрагменти чаші, що виділяються серед маси кераміки дрібнофігурного стилю з цієї колекції незвичайною витонченістю, м'якою пластикою фігур, вишуканістю численних, але врівноважених гравіровок, прекрасним відчуттям кольору³. Їх вивченню і присвячена дана публікація.

Фрагменти, що дійшли до нас, належать великій чаші типу Band cup (рис. 1). Край залитий лаком, вінець збитий; він мав висоту 2,4—2,5 см і переходив у вмістилище під ледве виділеним кутом. Ширина розписного фриза, що знаходився під ним, складає 3,4 см; відтворюваний діаметр чаші — 24—25 см.

Два з наявних фрагментів прикрашені пальметками, що розміщувалися біля ручок (рис. 1, А — праворуч від ручки, рис. 1, Б — ліворуч). На фрагменті Б збереглося місце кріплення ручки і залишки її основи. Однак сама зона ручок не збереглася, і визначити, чи одній стороні чаші належали обидва фрагменти, чи вони розміщувалися по обидва боки однієї ручки, неможливо. Фрагмент С належить середній частині фриза.

Обидві пальметки на фрагментах А і Б нанесено впевненою рукою: дещо побіжно, але надзвичайно витончено. Листки їх з напівкруглими закінченнями поділені і зливаються поблизу центра, середній листок удвічі більший. У залитій частині листки поділені між собою гравіруванням і через один — обидва нижні і високий середній — забарвлені пурпуром. Пурпуром забарвлені також серцевини пальметок, які відокремлює від листя обмежена двома напівкруглим паралельним гравіруванням смуга, залишена «у кольорі лаку». Тонкі стебла пальмет виходять на фриз із верхньої частини ручки, опускаються по ньому вертикально майже донизу, де, витончено вигнувшись, подвоюються на дві подвійні спіралі, що підтримують пальметку. Місце, де стебло подвоюється, перекреслене подвійним коротким гравіруванням. Ним відокремлений також низ серцевини пальметки від завитків, що його підтримують. На фрагменті А пальметка розташована вертикально щодо поля фриза, на Б — трохі нахилена до рисунка.

Безпосередньо, одразу за пальметками, ближче до середини фриза, на фрагментах А і Б зображені озброєні фігури. На фрагменті А — юнак, обернений вліво, із списом у правій руці. Груди його повернуто на глядача, м'язи грудей, обидві ключиці нанесено дуже впевненим гравіруванням. Гравіруванням виконано кисть правої руки, яка стискає держално нижче грудей, і праву руку від кисти до ліктя. Двома гравіруваннями передано м'яз. Обличчя фігури виконано дуже тонко. Коротка зачіска відокремлюється складною гравірованою лінією; вуха трактоване спіраллю. Волосся обмежене спереду дрібним зигзагом. Брови і рот передано гравірованими штрихами; око виконане овальним, майже округлим, знизу підкреслене неглибокою дугою, краї якої передають кутки. Волосся фігури забарвлене пурпуром. Спис юнак тримає за середину держална, нахиленим перед обличчям. Низ держална перетинає завиток під пальметкою.

За головою юнака зображено держално ще одного списа, очевидно, занесеного для удару зверху. Між головою і середнім листком пальметки вміщено ретроградний напис лаком ІТОІЄ (третя літера внизу не замкнена, четверта не читається: можливо, менш вірогідно — І), що слабо вигинається донизу. Другий напис, «зліва направо», вмі-

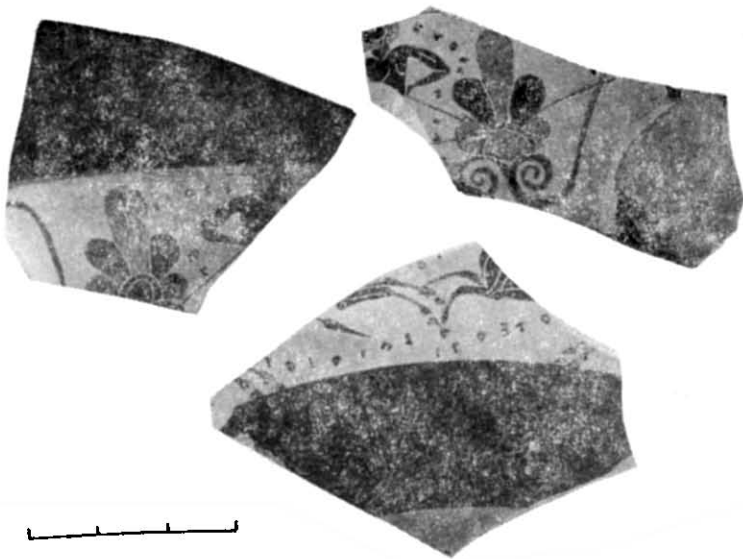

Рис. 1. Фрагменти кілика з Березані (ABC).

щений вздовж пальметки, між нею і фігурою, вигинаючись донизу. Зберігся початок EV і вертикальна риска низу третьої літери (I або T/ ?). Висота літер — 0,15—0,20 см.

На фрагменті Б зображена фігура бородатого воїна, зверненого обличчям наліво, але до глядача спиною (тобто, рухаючись до середини фриза). Контур фігури, очевидно, дзеркальний контуру фігури на фрагменті А. Списа бородань тримає нахиленим уперед, стискаючи його нижче правого боку грудей. Кисть руки частково закрита тулубом, лінія спини тут виділена гравірованим штрихом. Гравіруванням виділено м'яз руки і зігнутий ліктьовий суглоб, двома штрихами підкреслено початок шиї, ще двома — вигнутими — позначені лопатки. Як і на фрагменті А, надзвичайно виразно виконане обличчя. Око передане овалом-кругом із штрихом кутка. Крапка в середині ока на фрагменті Б може бути випадковою. Однак, як буде видно далі, дрібнофігурні майстри широко використовували різні моделювання деталей в одному фризі. Ніс, рот і ямка підборіддя позначені короткими штрихами. Гравіруванням відокремлена від обличчя коротка зачіска: вушна раковина виконана чотирма напівкруглими штрихами у вигляді розетки, близької до спіралі. Перед вухом волосся переходить у бороду. Охайна борода обмежена гравіруваннями з усіх боків: знизу — прямою, верхня ж заходить на щоки, що тонко передано двома напівкруглими штрихами. Волосся і борода забарвлені пурпуром.

На фрагменті збереглася частина далеко відставленої назад ноги фігури, яка заходить за спіральний завиток пальметки. За нею можна припустити характер руху: швидкий крок чи біг. У місці перетину із завитком нога з обох боків обмежена гравіруванням. Над нею штрихом позначена кістка. Як і на фрагменті А, за головою фігури вміщено держалю списа, занесеного для удару зверху.

За спиною бороданя, від голови, вигинаючись поміж нею і пальметкою, йде напис IVOIVNIXN, що майже повністю зберігся. Можливо, третя літера може читатись як В; п'ята — як Х; шоста — Н, остання — Н.

У найвищій і найнижчій частинах фрагмента збереглися межі фриза.

На фрагменті С збереглася на всю ширину (2,15 см) нижня «чорна стрічка» чаші і нижня частина фриза із здійнятими на диби кінцями. Коні розташовані абсолютно симетрично, майже дзеркально,

Рис. 2. Кілик Главкіта і Архікла, Музей Антікваріум у Монако.

важко присідаючи на задні ноги. Передні ноги піднесені і перетинаються. На правому коні збереглася нога вершника, під животом лівого — опущений додолу спис.

Копита коней виділено гравіруванням: на бабках тонких ніг позначена трьома-чотирма дрібними штрихами шерсть (рис. 2). У місцях перетину ніг коней майстер обвів гравіруваннями верхній рисунок повністю, показуючи більшу наближеність у даному випадку правої фігури, до глядача. Кількома крапками передано колінні суглоби. Виділено м'язи передніх ніг, передні лопатки коней. Ретельно передано стопу вершника з гомілкою і окремо гравірованими пальцями. Широкий лавролистий наконечник схилоного списа лівої фігури, очевидно, вказує на того, хто програє двобій⁴.

Попід кожним конем, приблизно вздовж рисунка, вміщено ретроградні написи. Збереглися: під лівою — ТΟΤΟΤ (дві останні літери не читаються — можливо, Ο та Σ). Під правою — ΙΤΟΞΤΟ. Від напису, вміщеного посередині, між грудьми коней, збереглася лише літера Ο та низ вертикального штриха наступної справа літери.

Усі фігури виконано блискучим чорним лаком, який набуває ледве світлого відтінку у найтонших місцях: стеблах пальмет, ногах коней, витягнутому носі юнака, зап'ястях рук і літерах.

Спробуємо реконструювати характер розпису всього фриза. Схема типології розпису дрібнофігурних чаш була запропонована Дж. Бізлі⁵. Березанська чаша, яка, очевидно, мала рисунок по всьому фризу від ручки до ручки, належить до типу ΒΟ чи ΒΙΟ (наявність чи від-

сутність невеликого медальйона в центрі її вмістилища довести на цих фрагментах неможливо). Як правило, цей тип кіликів має порівняно великі розміри⁶.

У системі Дж. Бізлі відбито загальні розміри композиції фігур: від ручки до ручки або лише у середній частині фриза. При розгляді фризів дрібнофігурних кіликів типу ВО та ВЮ нам вдалося раціональним, виділивши прикраси біля ручок та (у нашому випадку) псевдонаписи в окремі елементи декору, умовно поділити самі фризи фігур на «симетричні» (відносно центральної фігури або композиції), «хороводи» фігур або пар фігур (по всій поверхні фриза кілика чи на кожному з його боків) та «асиметричні». «Густота» (насиченість) фриза характеризується кількістю фігур та їх накладенням одна на одну⁷.

Фрагменти кілика з Березані, вірогідніше, будуть відноситися до першої — «симетричної» — групи фризів. «Дзеркальність» розташування крайніх фігур на фрагментах А і Б, спрямування обох фігур до передньої частини фриза із врахуванням розвороту відносно особи, яка розглядає кілик, дають підставу виходити із симетричної композиції. Симетрія на фрагменті С очевидна, однак це не визначає ще місце фрагмента на всьому фризі. Розміри фрагмента В при насиченій композиції дозволили б розмістити на поверхні, що залишається, дві такі пари кінних бійців і невелику центральну групу між ними. Але аналогій такої реконструкції композиції, принаймні близьких до наших фрагментів, нам розшукати не пощастило. Тим більше, що за характером відновлюваних країв фриза, його фігури повинні накладатися одна на одну, створюючи достатньо «густу» групу. Дещо «вільне» розташування на фрагменті ніг коней реальніше при насиченому фризі єдине для центральної сцени, менше — для груп, що її фланкують. Подібні складні симетричні композиції, складені з кількох поділених груп, як уявляється, характерні для дещо пізнішого, ніж наші фрагменти, часу, і виконувалися вже у довільній манері⁸.

Таким чином, уточнюючи загальний характер фриза, визначеного як симетричний насичений, можна вказати на вірогідну наявність лише однієї центральної групи на кожному його боці.

Сюжет розпису боків, ймовірно, був різний. Фігури, розміщені біля ручок, напевно чл. бійці. Те, що вони повністю оголені, є однією з умовностей, широко прийнятих у грецькому мистецтві⁹. Дещо великі для фігур голови — також умовність, загальноприйнята у дрібнофігурних майстрів¹⁰. Але при всіх умовностях дрібнофігурного стилю для флангових груп голлітомахій ми не помічаємо бійців, позбавлених щитів і шоломів. У той же час, при перехваті списа за середину держална (що видно на обох фрагментах) кисті рук фігур березанської чаші, які стискають списи «другого плану», мали б розміщуватися майже перед самим обличчям (на фрагменті Б — у 2—3 мм). Навіть при найбільш «тісних» симетричних схожих композиціях таке накладення різних фігур, обернених в один бік і фланкуючих центральну групу, нам не траплялося. Ймовірно, обидві крайні фігури березанських фрагментів несли по два списи, один призначений для удару зверху. Досить рідкі приклади таких фігур дають дуже близькі до наших за накресленням і деталями фланкуючі групи на кілику Главкіта і Архілка з Монако (раніше — у Мюнхені)¹¹ (рис. 3; 4) і на фрагменті кілика Антідора з Таранто¹² — обидва зі сценою полювання на Калідонського вепра. Лише для мисливських сцен ми фіксуємо рідке надання фігурам пари списів в обох руках. Зображаючи батальний сюжет, той же Главкіт на кілику з Лондона¹³ не обходиться без захисного озброєння. Таким чином, на березанських фрагментах А і Б, мабуть, слід бачити мисливців. Але сцена фрагмента С явно бойова, тим більше при нахиленому списі одного з вершників. Без пояснювальних написів належність бойової групи до міфа чи події не визначається, але оскільки цей поєдинок

Рис. 3. Фрагмент фризу кілика Главкіта і Архікла.

героїв неможливий серед групи мисливців, то найреальніше припустити належність фрагмента В другому боці чаші.

Наведені роботи трьох відомих аттичних майстрів третьої чверті VI ст. композиційно найближчі до наших фрагментів. Обидві несуть симетричні насичені фризи з однією центральною групою; в обох випадках усе поле фриза по обидва боки основних фігур заповнено майже дзеркальними (як і на наших фрагментах) тісними групами озброєних парюю списів мисливців, що поспішають. Особливо близькі березанським положення зброї і пози правої групи мисливців на чаші Главкіта та Архікла. Відновлювана фігура фрагмента Б березанського кілика з гомілкою далеко відставленої ноги, більш близька за постановою до фланкуючих груп цієї чаші. Менш динамічні, ніж наші, пози фігур на фрагменті Антідора. Таким чином, за розв'язанням композиції і постановою фігур, кілик Главкіта та Архікла уявляється найближчим до березанських фрагментів.

На цій же чаші ми знаходимо і найбільш схожих трактовок деталей¹⁴. Схожість облич, трактовка очей і вух, передача пасма волосся дрібною хвилею, борода, перехоплення кистю правої руки списа дають підставу пов'язати березанські фрагменти з колом спільної праці цих майстрів. Відмінності у трактовці фігур наявні: на чаші Главкіта та Архікла між лопатками позначений хребет, штрих, що виділяє м'яз, на руках відсутній, соски грудей забарвлені пурпуром — однак відмінностей тут менше, ніж на інших чашах.

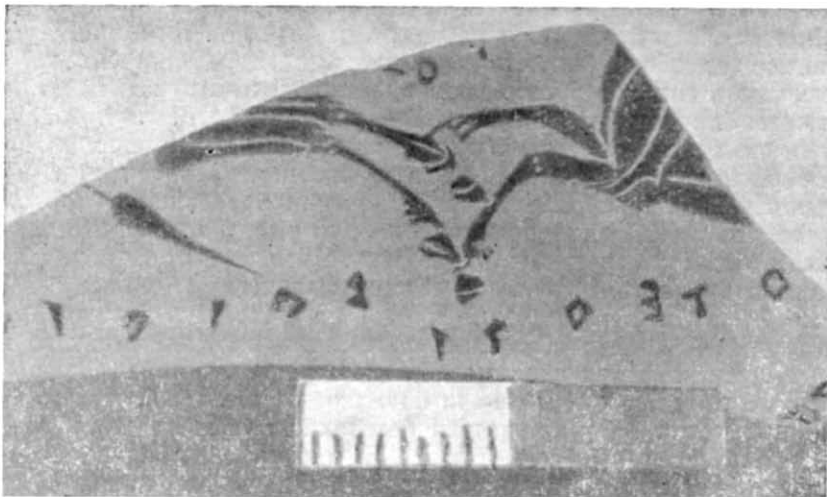

Рис. 4. Фрагмент кілика з Березані (Збільшено).

Однак при високій майстерності мініатюристів третьої чверті VI ст. окремі деталі, найбільш вдалі трактовки елементів, частих на дрібно-фігурних фризах, дуже близькі у цілому ряду майстрів. На фрагменті чаші Лідоса в Оксфорді¹⁵ помічаємо близькі трактовки бороди із зарослою щокою, пасмом волосся дрібною хвилею, короткої зачіски і лопаток. Але лопатки більш ускладнені (подані двома штрихами), бакки на щоках показані ширше, зовсім інша трактовка очей — трьома вигнутими штрихами і крапкою зінці*. Трактовіч очей березанських фрагментів близькі очі деяких фігур на неатрибутованій чаші з Гефестом, Діонісом та Аріадною в Нью-Йорку¹⁶. У двох фігур на ній, можливо, подібне й пасмо (фрагмент А); але у більшості воно передане, як і борода, дрібними вертикальними штрихами. Додаткового декору цей кілик з симетричною, але вільною композицією не має. Нагадують очі наших фрагментів деякі статичні фігури на чаші, розписаній Саконідом¹⁷, і чаші із старої колекції в Мюнхені з гоплітомахією¹⁸.

З технічних причин дрібногравіровані ноги коней порівнювати вкрай важко. При схожих позах вони більш недбалі, ніж на березанському фрагменті, на одній з найпізніших аналогій — чаші з битвою греків проти амазонок із старої колекції в Мюнхені¹⁹. Менше і гірше гравіровані ноги на кілику з мисливцями і оленем з Неаполя²⁰. Дещо схожі ноги коней на фрагменті Антідора з Таранто. На інших близьких чашах поза коней спокійніша. Дрібніше деталізовані ноги коней на чаші з «густою» битвою гоплітів²¹. На кілику Главкіта з Лондона дещо схожі ноги коня у правого вершника (сторона В). Можливо, якась схожість трактовок буде і з кіликом кругу Главкіта у Мельбурні²² (наскільки можна судити з невдалого фото).

Але при усіх наведених порівняннях цілий ряд деталей витончених мініатюр, таких, як пальці ніг вершника чи дрібна хвиля пасма мисливця і шерсть на бабках коня на даних фрагментах, як правило, не відбивається у наведених, особливо у старих публікаціях, фотографіях, що суттєво утруднює можливість детального зіставлення.

Різноманітні, близькі для багатьох рисувальників прийоми ми помічаємо при розгляді елементів часткового декору фрагментів березанської чаші, до яких відносимо рисунок біля ручок і псевдонаписи. Обидві близькі нашій за композицією чаші прикрашені біля ручок не пальметками, а сфінксами у Главкіта та Архікла і кіньми з вершниками в Антідора. Незважаючи на те, що пальметки біля ручок є основним, найчастішим елементом часткового декору, вони не обов'язкові для майстрів. Вазописець Саконід, наприклад, прикрашає ними чашу горщикаря Кавла²³, на Lip cup — рисунки біля ручок відсутні. Майстри найближчої композиції Главкіт та Архікл, що вже згадувалися, в деяких окремих роботах також у ряді випадків використовують як декор пальметки (щоправда, вони відрізняються від березанських)²⁴, в інших — рисунок біля ручок взагалі випускають²⁵. Сам рисунок пальметки в одній майстерні може мати кілька варіантів. При звичному дієслові мініатюристів — «зробив» («розписав» — Дж. Бізлі фіксує лише в Саконіда)²⁶, коли рисувальники й гончарі не розділяються, — прекрасний приклад зовсім різних пальмет дає серія чаш, підписаних іменем Гермогена²⁷.

Пальметки, що прикрашають березанський кілик, як і близькі до них, трапляються на десятках екземплярів, як у майстрів, так і на неатрибутованих. Відмінність часто спостерігається у кількості пелюсток (до семи), у більшій або меншій їх розділеності, рідше — у зворотному чергуванні пурпурних і чорних листків.

Ідентичні — п'ятипелюсткові, зімкнуті — на неатрибутованих чашах з Гераклом та амазонкою в колекції Логі²⁸ і з сиреною в Лондоні²⁹; дуже подібні, але більш недбалі пальметки — на групі

* На цьому самому фрагменті бачимо юнака, зінця ока якого зовсім не виділена; саме ж око передано простим овалом.

кіликів у Неаполі³⁰. Весь цей тип пальмет датується 550—530 рр. до н. е.³¹, найпізнішим, близьким до наших зображенням, можливо, є кілик, з парами сатирів і менад, датований близько 530 р. до н. е.³² Достатньо близький до наших ряд п'яти і семи пелюсткових пальмет у Гермогена — у старій колекції Мюнхена³³, Луврі³⁴, колекції замка Ешбі³⁵. Обидві останні Дж. Бодман датує 540 р. до н. е.³⁶ П. Ур відносить чашу групи Афіни С823 з близькими до наших пальметками до ранніх групи ІІС, датуючи останню 540—530 рр. до н. е.³⁷ Таким чином, цей елемент березанських фрагментів сам по собі не протирічить композиційній близькості їх до чаші Главкіта та Архікла; за часом же — збігається з нею.

Переважно орнаментальний характер псевдонаписів, які ми виділяємо у окремий елемент часткового декору, для кіликів класу *Vand cup* відзначався неодноразово³⁸. Він не втрачає цього призначення і в таких край рідких випадках, коли кілик прикрашений написами, які читаються, точно вказують кожен предмет і фігуру³⁹. Орнаментальність написів на *Vand cup* підкреслюється ще й тим, що вони розміщуються навколо фігур і часто залежно від напрямку руху чи нахилу фігури можуть мати як звичайне, так і ретроградне написання на одній і тій самій чаші. Прикладом останнього можуть служити той же кілик Главкіта та Архікла і березанські фрагменти. Написи, які не читаються, можуть складатися з повторення кількох літер чи складів⁴⁰ (ці позбавлені сенсу літерні орнаменти виділяються в особливу категорію вазової епіграфіки)⁴¹, чи сполучення окремих однієї-двох літер і «псевдолітер» — крапок, що зайняли місця слів навколо фігур кілика круга Главкіта у Мельбурні. Нарешті, цілий ряд багатофігурних чаш прикрашено навколо фігур просто крапками «псевдолітер»⁴². Усі перераховані види декору літерами співіснують у третій чверті VI ст. до н. е.

Березанські фрагменти відносяться до групи «псевдонаписів»*. Палеографічні аналогії окремим літерам нашого кілика бачимо часто на чашах цього часу⁴³, але подібні буквосполучення відсутні. «М'яке» розташування написів навколо фігур також досить часте для третьої чверті, однак не пізніше 530-х років.

Таким чином, і цей елемент декору березанського кілика не є оригінальним: складові елементи часткового декору чаші шаблонні для багатьох рисувальників-мініатюристів. Загальний аналіз декору дозволяє, однак, віднести цей кілик до 540-х — дещо раніше 530-х рр. до н. е.

Отже, з усіх розглянутих чаш повної аналогії березанським фрагментам не знайдено. Збіг трактовок окремих деталей розпису з різними майстрами достатньо характерний для всієї розвинутої техніки багатофігурних чаш нашого класу. На одній і тій самій чаші можуть траплятися різні моделювання зачіски і особливо очей. Але така непослідовність може свідчити і про відсутність жорстко прийнятих «канонічних моделювань» і схем у конкретних мініатюристів (крім автографів), включаючи декор, і про відсутність повної ідентичності елементів на роботах, підписаних одним майстром чи з ним ідентифікованих. Відсутність чітко дотримуваних схем і елементів декору може наводити на думку про його виконання «іншими майстрами» (учнями). Крім того, у дрібнофігурних чашах помітне крім компілятивності використаних прийомів моделювань більш загальне наслідування між майстрами. Дещо рідше, як уявляється, це простежується у розпису багатофігурних *Vand cup*.

Внаслідок цієї схожості не підписані багатофігурні кілики такого класу, навіть зберігшись повністю, досить складні для ідентифікації. Тим більше, що березанські фрагменти, виконані настільки ретельно,

* Автор влячний А. О. Білецькому та Е. І. Соломонік за консультації.

тонко і впевнено, що лише крайня фрагментарність цієї чаші перешкоджає її впевненій атрибуції⁴⁴.

Сума деталей наших фрагментів найближча до трьох відомих аттичних вазописців: Саконіда, Антідора, і об'єднаних Главкіта та Архікла. Усі вони працювали у 40-х роках VI ст. до н. е.

Аналіз загальної композиції і трактування окремих фігур дає можливість, на нашу думку, поставити березанську чашу ближче до спільної чаші Главкіта та Архікла і до фрагмента чаші Антідора. Обидві наведені «Калідонські полювання» мають інший декор. Кілик Главкіта та Архікла покритий пояснюючими кожно фігурою і предмет написами. Розташування їх навколо фігур близьке до березанських, але літери написано набагато чіткіше. Біля ручок обидві чаші прикрашені фігурами (сфінкси, коні з вершниками); звичайні пальметки відсутні. Але в інших працях і Главкіт та Архікл використовували пальметки біля ручок, а на невідомій чаші у Мельбурні, яку пов'язують з кругом Главкіта, семипелюсткові пальметки близькі до березанських. На ній же знаходимо декорування псевдонаписами.

Варіації декору в одного майстра дрібнофігурної техніки дозволяють розглядати чашу за композицією і сумою деталей основного фризе. Аналіз цих даних дає підставу віднести фрагменти березанської чаші до кола Главкіта та Архікла і датувати її, згідно з цілим рядом аналогічних прийомів та елементів розпису, близько 540 р. до н. е.

В. И. НАЗАРЧУК

Чаша мелкофігурного стилю с Березани

Резюме

В статье рассмотрены фрагменты мелкофигурного килика с о-ва Березань. Приведя ряд сопоставлений и аналогий, автор связывает фрагменты с работами круга Главкита и Архила и датирует 540-ми годами до н. э.

¹ Горбунова К. С. Фрагменты аттических чернофигурных чаш Тлесона с острова Березань // Художественная культура и археология Античного мира. — М., 1976. — С. 94—96; Горбунова К. С. Аттическая чернофигурная керамика из раскопок 1962—1971 гг. на участке «Г» о. Березань // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982. — С. 36—50.

² Колекції В. В. Лапіна 1967—1977 рр. зберігаються у Київському Археологічному музеї АН УРСР. — Шифри фрагментів — АБ-1971-325.

³ Trendall A. D. Greek Vases in Logie Collection. — Christchurch (N. Z.), 1971. — P. 26.

⁴ Richter G. Attik Black-figured Kylikes // CVA, USA, F. 11: Metropolitan Museum. — F. 2; P. 8; Beazley J. D. Little-Master cups // JHS. 1932. — 52. P. 167—168. — Fig. 16.

⁵ Beazley J. D. Little-Master cups... — P. 168, 187.

⁶ Там же. — P. 188—189.

⁷ До першого — найбільш численного типу фризов ми відносимо кілик Кавла та Саконіда з Музею Таранто. Beazley J. D. Little-Master cups... — P. 188; Hopf J. C. — P. 323; кілик майстра Гісхіла ABV — 167, 2. — CVA, USA F. 11: Metropolitan Museum, f. 2, Pl. XIV, 22 a—c. — P. 9; численні неатрибутовані кілики (VA. Belgique, F. 1: Bruxelles, Museus Royaux du cinquantenaire, f. 1, III He, Pl. 2, 5, a, b. — P. 1; CVA, VA, Italia, F. 20: Napoli, Museo Nazionale, f. 1, III He Tav. 16. 7. — P. 10). Другий тип, мабуть, можуть ілюструвати чаша з парами Сатирів та Менад у Римі. CVA. — Italia. — 27: Roma, Musei Capitolini, F. 1. III He, Tav. 38, 1—2. — P. 17 / відносима Дж. Бізлі до Майстра Агори 1241. — Beazley J. D. Pralipomena, Oxford, 1971, P. 79. — The Painter of Agova 1241; неатрибутована чаша в Луврі — CVA, France, F. 14: Louvre, F. 9, III He, Pl. 83—1—2, P. 69; та унікальний 69-фігурний кілик в Університеті Індіана: — Greek Vase-Painting in Midwestern Collections. — Chicago. — 1979. — N 44. — P. 72—75. Всі наведені чаші датуються третьою чвертю VI ст. до н. е. Нечаста «асиметрична» група виявляється менш чітка і може бути представлена неатрибутованими кілками в Луврі — CVA, France, 14: Louvre, f. 9, III He, Pl. 83—4, 6—10, P. 69 та Копенгагені — CVA, Danemark 3: Copenhagen, Musee National, F. 3. III He, Pl. 118—2, P. 96. Як приклади «густої» композиції наведемо ряд кіликів старої колекції в Мюнхені — 2238 — Beazley J. D. Little-Master cups... — P. 188—189; Griehagen A. Attisch schwarzfigurische prachtschalen bemalter

standfläche // JDAI. — P. 86 (1971). — P. 80, N 2. Abl. 7, 8; 2242 — *Bothmer D. von. Amazons in Greek Art*, Oxford, 1957. — N 121, P. 82—83. — Pl. LVI; 2244 — *Beazley J. D. Little-Master cups...* — P. 188—189; *Ure P. N. Droop cups // JHS.* — 1932. — 52. — P. 68. — N 123. На противагу — чаші у Британському Музеї. — CVA, Great Britain, F. 2: British Museum, F. 2, III He, Pl. 6; та колекції Логі — *Trendall A. D. Greek vases in Logie Collection...*, — Pl. XIII. — N 55/58. — P. 56—57.

⁸ Найближчий до наших фрагментів приклад такої композиції — кілик старої колекції з Мюнхена з битвою греків з амазонками. — *Bothmer D. von. Amazons...*, N 121. — Pl. LVI; P. 82—83.

⁹ *Boardman J. ABFV*, P. 200.

¹⁰ *Beazley J. D. The Development of Attic Black-figure.* — London, 1951. — P. 54.

¹¹ Мюнхен, 2243; з Вульчі — *ABV.* — P. 163, 2. Найбільш детальна остання публікація та бібліографія. — *Hirmer M., Arias P. A history of Greek vase painting.* — London, 1962. — P. 50, 295. Тепер зберігається у Музеї Антикваріум у Монако. — *Guarducci M. Epigrafia Greca. Roma, 1974. Vol. III, P. 460.*

¹² *ABV.* — P. 159, 1; *Hoppin.* — P. 54—53.

¹³ *ABV.* — P. 163, 1; *Hoppin.* — P. 115.

¹⁴ *ABV.* — P. 163, 2.

¹⁵ *ABV.* — P. 113, 80; *Boardman J. ABFV*, P. 53, Fig. 70.

¹⁶ *Beazley J. D. Development.*, P. 56, Pl. 24—25, 1—9.

¹⁷ *ABV.* — P. 171; 172; *Hoppin*, P. 323.

¹⁸ *Griehagen A. Attisch schwarzfigurige...*, P. 80, N 2, Abl. 7, 8.

¹⁹ *Bothmer D. von. Amazons...*, N 121, Pl. LVI, P. 82—83.

²⁰ CVA, Italia, f. 20: Napoli, Museo Nazionale, F. 1, III He, Tav. 18, 2—3.

²¹ Мюнхен, 2238; див. посилання 7.

²² *Trendall A. D. Attic vases in Australia and New Zealand // JHS.* — 1951, 71, P. 179—180, Fig. 2.

²³ *ABV.* — P. 171—172; *Hoppin*, P. 323.

²⁴ *Архікл. ABV.* — P. 161, 1; *Hoppin*, P. 59; Главкіт: Lip sup. — *ABV.* — P. 164, 3; *Hoppin*, P. 113.

²⁵ *Архікл.* — *ABV.* — P. 160, 3; *Hoppin*, P. 57. Главкіт. — *ABV.* — P. 163, 1; *Hoppin*, P. 115.

²⁶ *Beazley J. D. Little-Master cups...*, P. 194.

²⁷ *Ibid.* — P. 196—197; *Hoppin*, P. 118—136.

²⁸ *Trendall A. D. Greek vases in Logie Collection...*, N 55/58, Pl. XIII, P. 56—57.

²⁹ CVA, Great Britain, F. 2: British Museum, F. 2, III He, Pl. 15—8, P. 6. — з Сіреною.

³⁰ CVA, Italia, f. 20; Napoli, Museo Nazionale, F. 1, III He, Tav. 16—7; 17—1, P. 10; Tav. 18—2, 3, P. 10.

³¹ *Ibid.*

³² CVA, Italia, f. 37; Roma, Musei Capitolini, F. 1, III He, Tav. 38—1, 2, P. 17.

³³ *Hoppin.* — P. 130.

³⁴ *Ibid.* — P. 135.

³⁵ *ABV.* P. 164, 4; CVA, Great Britain, F. 15; Castle Ashby Northampton, Pl. 27, P. 17—18; *ABV.* P. 165, 4; *Ibid.* Pl. 28, P. 18.

³⁶ *The Castle Ashby Vases. Greek, Etruscan and South Italian Vases from Castle Ashby*, Christie, Manson and Woods LTD. — London, wednesday 2 jule 1980. — N 58, 59, P. 99—100.

³⁷ *Ure P. N. Droop cups...* — N 86, P. 64, 66.

³⁸ *Beazley J. D. Little-Master cups...* — P. 195; *Boardman J. ABFV*, P. 59; *Guarducci M. Epigrafia Greca...* — P. 495.

³⁹ *Trendall A. D. Attic vases in Australia...* P. 179 — чаша у Мельбурні; *Hirmer M., Arias P. E. A history of Greek vase painting...*, P. 295.

⁴⁰ CVA, France, F. 14: Louvre, f. 9, III He, pl. 80, 1—7, P. 65—66 — голлітомахія. Дж. Бізлі не атрибутован; псевдописи — О7; ЭЮЕ.

⁴¹ *Guarducci M. Epigrafia Greca...*, P. 494, 495.

⁴² *Ure P. N. Droop cups...*, P. 68. — N 123. — Мюнхен, 2244. Можливо, один з найбільш ранніх, який віднесено до 555—540 рр., зображує битву греків з амазонками. Кілик в Університеті Індіана — *Greek Vase-Painting in Midwestern Collections...*, N 44.

⁴³ Е та Т — на Мюнхенському кілику 2242 — битва греків з амазонками. *Bothmer T. von. Amazons...*, Pl. LVI, P. 82, 83; на кілику в Національному Музеї в Неаполі; CVA, Italia, F. 20; Napoli, Museo Nazionale, F. 1, III He, Tav. 18, 2—3.

⁴⁴ *Boardman J. ABFV*, P. 61.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Свинцеві вироби з Ольвії

На ділянці Західних воріт в Ольвії останнім часом трапилося кілька свинцевих художніх виробів — букранії, лабрис та інші. Треба відзначити, що свинцеві вироби такого плану не такі вже часті в Ольвії,

ще рідше вони зустрічаються в інших місцях Північного Причорномор'я. Найбільш фундаментальна праця по дослідженню букраніїв і лабрисів проведена К. І. Зайцевою¹. Невраховані нею знахідки публікувалися лише паралельно з іншими матеріалами, а частіше лише згадувалися². Свинцеві вироби з інших областей Північного Причорномор'я надзвичайно мало публікувалися, відомі лише такі речі в Аполлонії Понтійській³: свинцеве пряслице з кургану поблизу Ярилгацької бухти⁴, кілька виробів з району Ольвії⁵, окремі предмети з районів Боспору. Тому введення до наукового обігу цих виробів становить інтерес для дослідників.

Для класифікаційних визначень використана схема К. І. Зайцевої, за якою ольвійські букраніїв поділено на три групи⁶.

Букраніїв.

1. Голова бика (084—765). Вигнуті роги прикрашені у верхній частині пов'язками (?), що мають вигляд трьох рельєфних смуг з виступами (кінці стрічок?) по боках. На лобі — гірлянда-пов'язка, що провисає, з великих рельєфних намистин, на ній — імітація шерсті, виконана у вигляді рельєфної смужки з дрібними крапками. Вище рота — ще одна пов'язка. Від вух звисають стрічки (на інших екземплярах вони опускаються від рогів) з рельєфними прикрасами (намистини? вузли?). Закінчуються, мабуть, вільно спадаючими кінцями стрічок або схематизовано зображеними гронами винограду. Профілювання морди, складок шкіри і шерсті показане рельєфними смужками — на лобі, вище пов'язки, на вухах. Очі виконані у вигляді випуклих крапок, оточених концентричними лініями, на носі виділено опуклі ніздрі. Нижня частина морди дещо розширена. Розміри — 6,4×4,5 см (рисунок 1, 1).

За розмірами букраніїв міг би належати до виробів першої групи⁷. Однак він істотно відрізняється стилем орнаменталізації (відсутність рослинних мотивів), паявністю «бантів» на рогах, характером моделювання рота і ніздрів (треба відзначити, що ця остання ознака взагалі дуже мінлива для розглядуваних виробів)⁸. Форма пов'язки на лобі, що складається з продовгуватих намистин, характерна для букраніїв III групи, а не I. Таким чином, за окремими ознаками описуваного екземпляра можна віднести до різних груп.

Букраніїв трапився в сіроглинистому доелліністичному шарі з матеріалами не пізніше другої половини IV ст. до н. е. Цим же часом його можна датувати.

2. Голова бика (082—161). Роги вигнуті, їх центральна частина прикрашена насічками у вигляді ялинки. Стрічки, що вертикально спадають з рогів, майже гладкі, по краю — насічки, закінчуються гроном винограду. У верхній частині — великі виступи, які схематично зображують вуха. Лоб прикрашають сім дрібних листків плюща. По центральній поздовжній осі морди — ялинка. Очі у вигляді маленьких випуклих крапок, оточені паралельними півколами. Носова частина морди наближається до реалістичного зображення. Ніздрі вигнуті. Розміри — 4,0×3,5 см (рисунок 1, 2).

Букраніїв можна віднести до II групи. Він дуже подібний до екземпляра з насипу некрополя (062—1486), що є відбитком IV форми⁹.

Умови знахідки букранія не дозволяють датувати його існування часом раніше III—II ст. до н. е. — він походить із скиду сміття, що утворився після руйнування оборонних стін не пізніше II—I ст. до н. е. II група датується К. І. Зайцевою цим же часом — другою половиною III—II ст. до н. е.

3. Голова бика (084—100). Роги вигнуті. Від горизонтально розміщених реалістично зображених вух опускаються стрічки. На лобі показано шерсть і горизонтальну пов'язку з нечітко профільованих намистин. Єдина прикраса — крапка в центрі лоба. Очі не виділені, позначені лише складки навколо них. Ніс обмежений трьома рельєф-

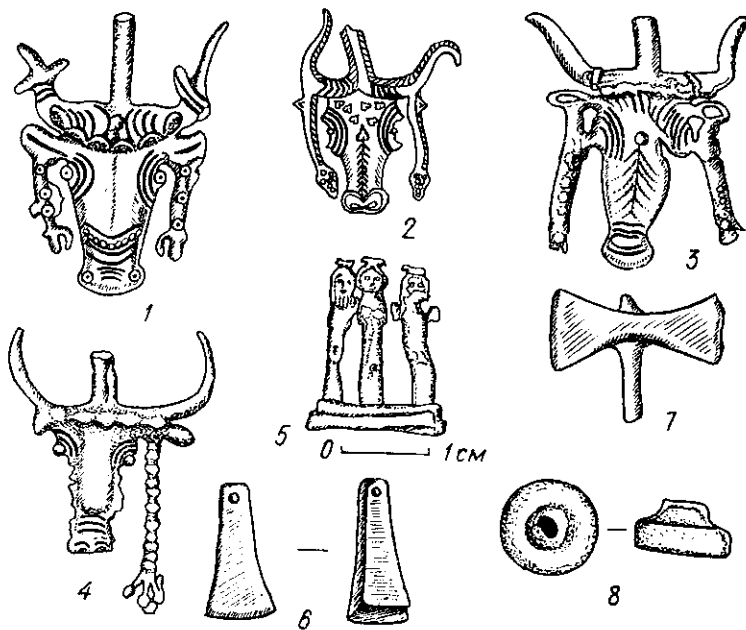

Рисунок. Свинцеві вироби з Ольвії:

1—4 — букранії; 5 — потрійна герма; 6 — сокира; 7 — грузилице; 8 — коліщатко.

ними паралельними смужками. По центральній осі сильно витягнутої морди — слабо позначена ялинка. Вся носова частина зображена умовно. Розміри — $5,7 \times 4,5$ см (рисунок, 3).

Букраній походить із шару доелліністичного звалища, що сформувалося не пізніше початку IV ст. до н. е. з найнижчих його горизонтів. Сміттевий характер шару і наявність елліністичних матеріалів у його верхніх рівнях не дають змоги абсолютно точно його датувати, а приблизно — це перша чверть IV ст. до н. е.

4. Голова бика (0 83—456). Тонкі, високі вигнуті роги. Пов'язка на лобі горизонтальна, не провисає, складається з продовговуватих намистин. Стрічки, що опускаються по боках, орнаментовані горизонтальними смужками. Виділені вуха, круги навколо очей, виконані випуклими крапками. Ніс відділений трьома рельєфними смужками, виділені ніздрі. Привертають увагу подовжені пропорції морди. Розміри — $4,5 \times 4,5$ см (рисунок, 4).

За всіма ознаками цей виріб належить до III групи, хоча точної аналогії йому серед матеріалів, опублікованих К. І. Зайцевою, немає. Близький до одного з букраніїв, що походить, мабуть, з комплексу некрополя 1962 р. (АМ-3499). Його виявлено у зольнику. Весь супровідний матеріал — не пізніше першої половини IV ст. до н. е.

Інші вироби.

5. Подвійний лабрис-сокира (0 84—252). Леза витончено вигнуті і заокруглені, різних розмірів. Один його бік — коротший і широкій, другий — витягнутий. Держак обломаний у нижній частині, у верхній виступає над лезами. Розміри — $3,8 \times 1,7$ см. Близький екземпляр опублікований К. І. Зайцевою¹⁰. Трапився у нижньому горизонті звалища сміття біля шарової підвалини, що сформувалася не пізніше початку — першої половини IV ст. до н. е. (рисунок, 6).

6. Мініатюрне коліщатко (0 84—493) у вигляді кружка з виступом по центру, що нагадує ступицю. Діаметр 1,9 см, товщина 1,2 см. Очевидно, це зображення колеса або частини моделі візка. Походить із сміттевого шару звалища IV ст. до н. е. (рисунок, 8).

7. Мініатюрне грузило (0 84—342) пірамідальної форми. У верхній частині — наскрізний отвір. Повністю імітує ткацькі грузила з

глини. Висота — 3,0 см, ширина основи — 1,3 см, ширина — 0,5 см. Походить із сміттевого пізньоелліністичного шару (рисунок, 7).

8. Мініатюрна трійчаста герма (0 84—199). Однобічна рельєфна група з трьох фігур на весь зріст на одній потовщеній і слабо профільованій у вигляді подіума основі. Зворотний бік майже рівний. Зображення схематичні і нерозчленовані. Всі фігури виконані у вигляді стовпчиків з ледве позначеними деталями. Крайні фігури — чоловічі, середня — жіноча. На головах у всіх, мабуть, калафи. У першій фігурі — довге хвилясте волосся і така ж борода, у середньої — волосся забране назад, можливо, по боках спускаються локо-ни, зачіска третьої фігури невиразна, але, можливо, вона подібна до середньої; також гіпотетична і наявність бороди: в нижній частині обличчя — аморфний рельєф. Схематично показані риси обличчя — очі, ніс, рот. При цьому у першій фігурі очі зроблені у вигляді заглиблень, у інших — випуклими крапками. У першій та останній фігур — виступи біля плечей. Обидві голі. На середній, можливо, рельєфом виділені груди й одяг.

Розміри — 2,5×1,8 см. Трапилися в доелліністичному шарі звалища перших трьох чвертей IV ст. до н. е. (рисунок, 5).

Розгляд невеликої колекції дає можливість висловити деякі міркування.

При вивченні букраніїв з Ольвії К. І. Зайцева не завжди могла спиратися на дані розкопок. Так, букранії II і III груп датувалися лише приблизно через відсутність переконливих комплексів, а III група взагалі представлена в колекції Ермітажу лише покупками. Наші матеріали підтверджують дату II групи — її зразки знайдені в пізньоелліністичному шарі — і визначають початок виробництва букраніїв III групи не пізніше, ніж першою половиною IV ст. до н. е. Вони знайдені в найбільш ранніх горизонтах зольника, що сформувався на початку IV ст. до н. е. Таким чином, лишається припустити, що виділені К. І. Зайцевою групи є не хронологічними, а скоріше стильовими. Правда, і в нашому випадку ми маємо справу з відкритими комплексами, і тому хронологічні побудови не можуть вважатися остаточними.

Виявлення трьох букраніїв на некрополі Аполлонії Понтійської вказує на тісні зв'язки Ольвії із Західним Причорномор'ям у IV—III ст. до н. е. не лише у сфері економіки, а й у духовній культурі — такі специфічні вироби, як букранії, являлись атрибутами відповідних релігійних уявлень.

Привертають увагу інші мініатюрні свинцеві предмети. Якщо лабрис традиційно пов'язують з тим же колом Зевса та Діонісійських божеств, що й букранії¹¹, то інші відносять до інших культів. Так, грузильце може бути приношенням Афіні — покровительці ткацького ремесла. Коліщатко навряд чи можна пов'язати конкретно з тим чи іншим культом, але все-таки певна його залежність від зображень візка чи колісничі дає змогу віднести його до культових предметів (культ Аполлона? Діоніса?).

Нарешті, особливу увагу привертає герма. Трійчасті герми у всіх видах художнього ремесла дуже рідкісні. З Ольвії походить ще один вибір подібного роду, але він дещо відрізняється від описуваного як розмірами, співвідношенням та розміщенням персонажів (у центрі — чоловіча постать, вдвоє менша від інших), так і стилістикою зображень¹². Герма 1955 р. походить з культурного шару на ділянці А з матеріалами V—IV ст. до н. е., однак датувати її за шаром слід часом не раніше IV ст. до н. е., тобто тим же часом, що і знахідку 1984 р. Аналогічні предмети відомі в Ольвійських колекціях, але вони не опубліковані.

Судячи за зображуваними характеристиками фігур нашої герми, традиційним змістом трійчастих зображень та аналогією з гермою

1955 р., тут зображена та сама тріада — Гермес, Пріап, Афродіта, тільки в іншому порядку. Перераховані персонажі пов'язані єдиним міфом діонісійського кола, де Пріап виступає сином Гермеса та Афродіти, хтонічним божеством родючості полів і садів. Гермес у своєму архаїстичному вигляді представлений у першій фігурі — з довгою зачіскою та бородою. Середня зображує Афродіту і третя — Пріапа.

Герма з ділянки Західних воріт розширює коло пам'яток, пов'язаних з шануванням цієї тріади в Ольвії¹³, де неодноразово знаходили мініатюрні свинцеві вироби з іншими сюжетами, але опубліковані нечисленні¹⁴. Так, у зруйнованому шарі V ст. до н. е. виявлено свинцеву фігурку крилатої Артеміди (?) висотою близько 5 см¹⁵. Вона виготовлена із свинцевої пластинки. Датування фігурки та її трактування не здаються переконливими. Вона походить, судячи за описом, із заповнення підвалу, що сформувався в елліністичний час. Та й стилістика зображення персонажа ближча до пізніших предметів мистецтва.

Дуже цікавий виріб цього ж кола у вигляді колісниці з візницею на поселенні поблизу Кателіно I, у зольнику початку IV—середини III ст. до н. е., який В. В. Рубан пов'язує з культом Ахілла¹⁶. Можна припустити зв'язки і з іншими культурами — візниця на колісницях відіграють важливу роль у міфах про Аполлона, у хтонічних культурах. Тим більше здається необережним ототожнення персонажа із самим Ахіллом¹⁷.

Всі описані вироби є продукцією ольвійських художніх майстерень. У зв'язку з цим слід згадати неодноразові знахідки ливарних форм для букраніїв і лабрисів в Ольвії¹⁸.

Таким чином, описані предмети істотно поповнили колекцію культових предметів з Ольвії, пов'язаних, головним чином, з діонісійськими хтонічними божествами. Це ще раз підтверджує дуже значну роль цих культів у духовному житті ольвіополітів у IV—II ст. до н. е.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

Свинцовые изделия из Ольвии

Резюме

В статье публикуются изделия из раскопок последних лет в Ольвии. Они являются продукцией ольвийских мастерских и связываются с культовой жизнью ольвиополитов в IV—III вв. до н. э.

¹ Зайцева К. И. Ольвийские культовые свинцовые изделия // Культура и искусство античного мира. — Л., 1971. — С. 84—106.

² Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — С. 87.

³ Венедиков И. Металлически и костени предмети от некропола на Аполония // Аполония. Раскопанте в некрополе на Аполония през 1947—1949. — София, 1963. — С. 319—320.

⁴ Щеглов А. Н. Курган-кенотаф близ Ярылгачской бухты // КСИА АН СССР. — 1972. — № 130. — С. 73.

⁵ Петровська Є. О. Потрійна свинцева герма з розкопок Ольвії 1955 р. // Археологія. — 1973. — Вип. 11. — С. 154—156; Рубан В. В. Литое свинцовое изображение группы фигур из поселения Кателіно // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — Киев, 1982. — С. 54—58.

⁶ Зайцева К. И. Указ. соч. — С. 84—106.

⁷ Там же. — С. 85.

⁸ Там же. — Рис. 1—5.

⁹ Там же. — С. 104. — Рис. 4, 4.

¹⁰ Там же. — Рис. 6, 2.

¹¹ Там же. — С. 96—98; Русяева А. С. Указ. соч. — С. 87—89.

¹² Петровська Є. О. Указ. соч. — С. 154—156.

¹³ Русяева А. С. Указ. соч. — С. 115—116.

¹⁴ Прушевская Е. О. Художественная обработка металла (торевтика) // Античные города Северного Причерноморья. — М.; Л., 1955. — С. 333.

¹⁵ Пругло В. И. Раскопки северо-западного района Ольвийской агоры в 1975 г. // КСИА АН СССР. — 1978. — № 156. — С. 51. — Рис. 4, 52.

¹⁶ Рубан В. В. Указ. соч. — С. 54—58.

¹⁷ Там же. — С. 56.

¹⁸ Зайцева К. И. Указ. соч. — С. 95—96; Славин Л. М. Кварталы в районе Ольвийской агоры // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 50; Русяева А. С. Указ. соч. — С. 87; Лейпунська Н. О. Ливарні форми з Ольвії // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — Рис. 1, 10.

А. В. БУРАКОВ

Теракота воїна з поселення Козирка

Теракотова пластика римського часу в Ольвії та на її периферії трапляється дуже рідко. Тому привертає увагу кожна знахідка цього виду художнього ремесла для вивчення культури Ольвійської держави в перші століття нової ери.

Теракота воїна випадково знайдена в 1980 р. поблизу Козирського городища на схилі балки, де, очевидно, існувало поховання, зруйноване зсувами землі (рис. 1). Знахідка непоганої збереженості, лише частково відбита права рука, невелика частина спини, а також відсутні характерні для цього типу теракот підвісні ноги (рис. 2). Висота статуетки — 0,12 м, ширина — 0,053 м. Вона виготовлена з добре відмученої глини оранжевого кольору з великою кількістю крихітних блискіток слюди. Лише зрідка простежуються невеличкі крапління піску і шамоту.

Теракота виготовлена з двох форм, двобічна, всередині порожниста, має широкий отвір у нижній частині і невеликий на потилиці. Форма, судячи за відбитком, була ще не зношена: чітко відтиснуті всі деталі обличчя, зачіски та одягу. Однак при вийманні статуетки з форми на правій щоці сира глина була трохи зачеплена і не заглажена стекою. Такий самий брак і в нижній частині теракоти. Під час її випалювання допущені невеликі тріщини на поверхні, а також не досить охайне кріплення, особливо в області голови, плечей і щита двох половинок теракоти. Можна вважати, що теракота виготовлена ольвійським коропластом.

На теракоті зображено воїна в панцирі і безрукавному плащі, скріпленому на плечах двома круглими застібками. Зіпсована права рука воїна, зігнута в лікті: можливо в ній знаходився якийсь предмет. Лівою рукою біля тулуба воїн тримає великий овальної форми щит, прикрашений нечіткими рельєфними зображеннями воїна у шоломі, який стоїть, розетками і схематичною квіткою.

Обличчя воїна має чіткі риси: миндалеподібні очі під нависаючими бровами, товстий ніс, вузькі губи і невелике підборіддя, що в сукупності підкреслює юність зображеного. Зачіска у вигляді фестонів, що нагадують архаїчні зачіски, гармонійно поєднується з трактуванням верхньої частини одягу хвилястими складками та рельєфно переданими пластинами панциря.

Два бокові круглі отвори в нижній частині теракоти свідчать про те, що вони призначалися для кріплення підвісних ніг.

В Ольвії знайдено кілька подібних теракот воїнів, з них лише три збереглися майже повністю¹. Всі ці теракоти мають схожі ознаки: загальна постановка фігури із зігнутою правою рукою і щитом у лівій руці, трактування одягу, зачіски у вигляді хвилястих фестонів, наявність підвісних ніг і, нарешті, однакові розміри. Але є деталі, які вказують на те, що вони виготовлялися не в однакових формах. Це, передусім, риси обличчя: у одних вони більш тонкі, узагальнюючі, в інших — грубі, утрировані. Відрізняються також і щити своїми рельєфними зображеннями. Частіше трапляється на них зображення голови горгони. На двох ольвійських теракотах у воїна з